

УДК 811.161.2.06.373

Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

НЕВПИННИЙ ПОШУК ЗАКОНІВ МОВНОГО БУТТЯ: ДО 85-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ, ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА НІНИ ФЕДОРІВНИ КЛИМЕНКО

Праці справжнього вченого вирізняють не лише надійна, показова фактична основа, новизна та цікавість мовних фактів, а й глибина і всебічність їх аналізу, які надають переконливості висновкам і передбаченням автора. Саме таким працям судиться щаслива доля в науці, бо їхня фактографічна й теоретична потуга забезпечує їм евристичний і прогностичний потенціал, так потрібний дослідникам нових мовних явищ і процесів. Навіть побіжний огляд праць Ніни Федорівни Клименко з різних галузей лінгвістики: морфеміки й морфонології, дериватології і дериватографії, лексикології, фразеології, зіставного і контрастивного мовознавства, перекладознавства — доводить, що вони належать до незмінно цікавих і запитаних досліджень. 85-літній ювілей Ніни Федорівни, який українська мовознавча спільнота і наші колеги за кордоном відзначатимуть 22 жовтня цього року — слушна нагода з позицій суспільних потреб сьогодення і сьогочасних не-

Цитування: Карпіловська Є.А. (2024). Невпинний пошук законів мовного буття: до 85-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко. *Українська мова*, 3(91), 129—136.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

відкладних завдань українського мовознавства осмислити діапазон її наукових пошуків, спектр теоретичних і практичних здобутків та відкриттів, який подають її праці різного, інколи досить віддаленого від нас часу, помірковувати над влучністю висловлених у них оцінок і прозорливістю передбачень, над місцем і значенням її наукової спадщини в нинішній діяльності дослідників української мови. Сама Ніна Федорівна, як добре пам'ятають її учні й колеги, любила нагадувати, що праці вченого живуть доти, доки їхні ідеї, факти, процедури

аналізу та прогнози живлять і наснажують інших дослідників, доки їхні висновки підтверджує новий мовний матеріал.

Н.Ф. Клименко етап збирання прикладів для нової праці називала жартома «оцінкою обсягу біди». Вона як сумлінний і відповідальний дослідник добре розуміла, що повнота та якість мовних фактів забезпечують надійність і обґрунтованість виділення тих їхніх ознак, що становитимуть основу для побудови з окремих «клаптиків» цілісної картини певного мовного явища, процесу, категорії мовних одиниць, їхньої показової та ефективної моделі. Моделі ж ніколи не були для неї самоціллю, «грою в бісер», а ставали зручним і доказовим засобом пояснення мовного матеріалу, способом його впорядкування, систематизації, інструментом для дальших наукових пошуків. Моделі, перевірені на показовому матеріалі, ставали підґрунтям для виважених прогнозів розвитку словотвору, лексики, фразеології, граматики української мови. Цю взаємозалежність надійної фактичної основи та аргументованості й перспективності результатів її опису, аналізу та пояснення мовного матеріалу продемонстрували вже перші публікації Ніни Федорівни кінця 60-х — початку 70-х років минулого століття, присвячені українському афіксальному словотворенню. Аналізуючи прості афіксальні деривати, зібрані в показових українських правописних і перекладних словниках того часу (нагадаю, що видання академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах розпочато 1970 року і завершено 1980 р., отже, його повного корпусу ще не було в розпорядженні дослідників до 1980 року), вона ставила мету не лише описати реалізований, тобто засвідчений у текстах і словниках, потенціал словотвірної системи української мови, закономірності побудови формальної та семантичної структури похідних слів різних частин мови, а й виявити нереалізовані можливості українського словотворення, пояснити причини обмежень на творення слів певної формально-семантичної будови.

У науковій спадщині Н.Ф. Клименко понад 700 праць різних жанрів, деякі з них були першими ластівками в новітніх напрямках лінгвоукраїністики, як це стало з її дослідженнями в галузі лінгвістичної прогностики, мовної синергетики, зіставної морфеміки і функціонально-категорійного словотвору. Однак із цього багатобарв'я проблем, тем і сфер її багато-

літнього невпинного наукового пошуку можна виокремити принаймні 2 засадничі блоки дослідницьких завдань, у розв'язанні яких Н.Ф. Клименко подала ідеї і процедури для аналізу мовного матеріалу, що не лише не втратили своєї актуальності й ефективності нині, а навпаки, на багато років наперед визначили напрями роботи для інших дослідників, і сьогодні в нових обставинах функціонування української мови з огляду на нові завдання українського мовознавства відкривають їм свій ще не реалізований і далеко не осягнутий науковий потенціал. Це — виявлення закономірностей, переваг та обмежень у побудові формальної і семантичної структури українського слова, номінації загалом, обґрунтування їхніх типологічних (універсальних) та характерологічних (національно маркованих, самобутніх) рис і випрацювання еталонів для зіставлення одиниць системи української мови (морфемних, словотвірних, лексичних, граматичних або фразеологічних) з одиницями інших слов'янських і неслов'янських мов, виявлення внутрішніх ресурсів української мови для номінації, предикації та оцінки в сучасній мовній практиці українського суспільства. Сьогодні, коли так гостро стоїть завдання збереження, а в багатьох випадках і відновлення питомих засобів і моделей українського мовомислення з огляду на інтенсивні глобалізаційні процеси, дедалі активніші контакти української мови, насамперед з англійською мовою як засобом міжнародної комунікації на сучасному етапі глобалізації, та на необхідність усунення в системі української мови численних наслідків її тривалого примусового російщення, уважне прочитання праць Ніни Федорівни Клименко надасть допитливим і вдумливим дослідникам потужну поживу для осмислення сучасного стану лексики й граматичного ладу української мови, употужнить їхній методико-процедурний арсенал надійними засобами аналізу, перевіряння та пояснення мовних фактів, обґрунтування пропонованих гіпотез, висновків і прогнозів.

Ефективність, а отже, і життєздатність певних дослідницьких побудов підтверджує їхня придатність для вивчення інших аналогічних явищ, процесів чи категорій мовних одиниць. Це переконливо доводить вже одна з перших публікацій Ніни Федорівни — її стаття «Про невикористані можливості словотвору української мови», опублікована 1968 року у збірнику «Мовознавчі студії» Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні тодішньої АН УРСР¹. Ця, здавалося б, давня праця Н.Ф. Клименко, до того ж виконана за допомогою аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна, яка вже стала набутком історії української і загалом слов'янської структурної лінгвістики, аж ніяк не застаріла насамперед із погляду поставленого в ній завдання наукового пошуку, способу його розв'язання та обґрунтування одержаних результатів. Вона, як і опублікована 1973 року

¹ Цю та інші праці Ніни Федорівни Клименко, опубліковані в різних виданнях України й закордону протягом 1968—2014 років, можна знайти в томі: Н.Ф. Клименко. Вибрані праці. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко (упоряд.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Його підготували друзі та учні до 75-річчя від дня народження видатної української вченої.

монографія Н.Ф. Клименко «Система афіксального словотворення сучасної української мови», без сумніву, прислужиться сьогодні українським дериватологам і термінологам у гарячих суперечках із тими, хто намагається перетворити живу мову на застиглу математичну систему, накласти на творчу думку й мову шори раз і назавжди заданих схем та шаблонів.

У названій вище статті Ніна Федорівна на прикладі аналізу слів із 60 коренями продемонструвала дію закону семіотичної переваги в системі українського словотвору, суть якого полягає в тому, що мовець завжди з арсеналу мовних засобів надає перевагу одним і меншою мірою використовує інші. Наслідком дії цього закону стає опозиція слів реалізованих, тобто підтверджених прикладами з текстів і свідченнями словників, і потенційних, можливих за правилами застосування певних моделей словотворення, але не реалізованих у текстах і не засвідчених у словниках. Для перевіряння відповідності одержаної опозиції реальній тогочасній мовній практиці дослідниця використала матеріали Лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (обсяг цитат із текстів у ній становив понад 6 млн одиниць) та «Українсько-російський словник» у 6 томах за редакцією І.М. Кириченка, виданий цим же Інститутом протягом 1953—1963 рр. (реєстр словника налічує близько 120 тис. лексем).

За об'єкт моделювання обрано прості суфіксальні й безафіксні іменники та прикметники, насамперед віддієслівні. Деривати, створені за допомогою певних моделей, унаслідок перевіряння за словником і картоцею, або ж за тим станом українського лексикону, який вони подавали, Н.Ф. Клименко поділила на 4 групи: 1) потенційні слова — можливі, але нездійсненні (МНС); 2) можливі, але не здійсненні форми слів (МНФ); 3) нездійсненні слова (НС); 4) нездійсненні форми (НФ). Отже, визначаючи вірогідність появи й усталення в мові новотворів, Ніна Федорівна брала до уваги відповідність їхніх форми та семантики продуктивним, найактивніше натепер уживаним моделям словотворення, підтриману необхідністю позначення такого поняття, його вагою в поняттєвій системі української загальнонаціональної або фахової мови. Наприклад, серед іменників із коренем **слід-** реально вживаними виявилися *дослід*, *обслід*; *наслідок*; *дослідник*, *обслідник*, *наслідник*; *дослідниця*, *обслідниця*, *наслідниця*; *дослідництво*; *наслідство*. Як бачимо, не кожна з поданих груп дериватів вповні реалізувала потенціал моделі словотворення. Пояснення цьому, як нагадала читачам Ніна Федорівна, слід шукати в багатстві способів і засобів української номінації, насамперед словотвірної. Відсутність похідного слова з певним коренем, як наприклад *наслід* чи *обслідництво*, аж ніяк не означає, що такі поняття не дістали назву в українській мові. Мовці на їх позначення можуть використати деривати іншого способу творення або з іншими коренями: *наслідок*, а не *наслід*, *обстеження*, а не *обслідництво*. У широті спектру способів і засобів номінації для створення позначень понять і полягає багатство й сила української мови, її придатність для ословлення найтонших нюансів думки. Н.Ф. Клименко визначила іменники *дослідок*, *обслідок*; *наслід*; *дослідність*, *обслідність*, *наслідність*; *обслідництво*,

наслідництво; дослідство, обслідство як можливі, але не здійснені, тобто не запитані українськими мовцями. Дериватологам, насамперед термінологам, які сьогодні намагаються запровадити до обов'язкового вжитку весь потенціал певних моделей словотворення, вирівняти за реально вживаними всі можливі словотвірні ланцюжки та парадигми, раджу взяти до уваги ті засоби перевіряння вірогідності й доцільності певних похідних одиниць у системі сучасної української літературної мови, що їх ще понад 50 років тому запропонувала й обґрунтувала у своїй обговорюваній статті та в інших працях Ніна Федорівна Клименко. Це надало б їхнім пропозиціям тієї аргументованості та переконливості, яких їм бракує.

До осмислення законів будови українського слова, чинників реалізації потенціалу системи українського словотворення, характеру співвідношення словотвірних дублетів і синонімів, а також різних способів позначення того ж поняття Ніна Федорівна незмінно поверталася і в наступних своїх працях, які поглиблювали й розширювали спектр залучених параметрів аналізу на новому фактичному матеріалі. Надійним підґрунтям для продовження таких її пошуків законів українського мовомислення став комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд української мови, що його почала створювати в 1988 році група співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Нині цей фонд, генеральний реєстр якого налічує понад 171 тис. слів, перебуває в Інституті української мови НАН України, де від 2011 року працює колектив його розробників. Показовий фактичний матеріал дав змогу встановити в цілому основу творення слів різних частин мови за допомогою нової моделі — морфемної сітки спільнокореневих слів. Цю сітку Ніна Федорівна та її учні побудували на основі так званого паралелограма німецького мовознавця П. Менцерата й перевірили на розмаїтому мовному матеріалі. Виконане наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. дослідження дало змогу Ніні Федорівні в нашій спільній статті «Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові», опублікованій у журналі «Мовознавство» (№ 4 за 1991 рік), сформулювати закони будови не лише простого (з одним коренем), а й складного (з двома і більше коренями) слів сучасної української мови. Ці закони корелюють з обсягом оперативної пам'яті людини, із так званим законом глибини мовних одиниць, який ще на початку 60-х років ХХ ст. визначив для одиниць синтаксичного рівня системи англійської мови американський лінгвіст В. Інґве. Ніна Федорівна виділила такі закони: 1) простоти; 2) довжини; 3) семіотичної переваги; 4) симетрії/асиметрії морфемної будови українських слів. Показова фактична основа цього дослідження, розмаїття ознак форми, семантики та функціонування слів, їх належність до різних стилів і сфер уживання української мови надали цим законам аргументованості та пояснювальної сили. Наприклад, 81,88 % з проаналізованих понад 171 тис. слів мали у своєму складі 3—5 морфем. Це дало змогу вивести показник оптимальної за кількістю морфем формальну структуру сучасного українського слова — 4 ± 1 одиниця. Такий показник простоти морфемної

будови слова узгоджується з показником оптимального обсягу оперативної пам'яті людини, який свого часу встановили психологи — 7 ± 2 одиниці. Дослідження засвідчило, що слів із 1—2 або з 6 і більше морфемами в українській мові обмаль. Деякі з них унікальні й мають вузьку сферу вживання, як-от найбільше в обстеженому матеріалі за кількістю морфем просте афіксальне слово *неоподатковуваність*.

Важливого значення впродовж усієї своєї наукової діяльності Ніна Федорівна надавала пошуку параметрів та еталонів для зіставлення української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. Саме за наявності надійного й коректного теоретичного та практичного підґрунтя, ефективних засобів аналізу й інтерпретації одержаних результатів, на її глибоке переконання, такі дослідження дадуть вірогідні відомості як про універсальні, типові риси форми, семантики й уживання українських слів і словосполук, так і про їхню унікальність, самотність, національну маркованість. Цю ідею і підходи до її втілення Н.Ф. Клименко реалізовувала на матеріалі словотвірної, морфологічної, синтаксичної, фразеологічної систем української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими та новогрецькою мовами. Її праці різних років, особливо початку XXI ст., підготовлені для томів Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів², у якій від 2004 року і до останніх днів свого життя вона гідно представляла Україну, містять цінний фактичний матеріал і пропонують висновки, що можуть неабияк прислужитися дослідникам сьогодні для усунення із системи української мови наслідків її деформації через російщення, а нині через агресивну англізацію. Назву лише деякі з них, щоб показати діапазон пошуків і знахідок Н.Ф. Клименко в цій украї важливій, але й украї складній і гостродискусійній сфері наукових пошуків: «Тюркізми в українській та новогрецькій мовах» (2003), «Дієслівне основоскладання у контрастивному висвітленні», «Словотвірна мотивація, регулярні, виражені й «нарощені» словотвірні значення (в типологічному аспекті)» (обидві — 2010), «Тенденції родової категоризації іменників у сучасних українській та новогрецькій мовах» (2011), «Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)» (2012), «Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників» (2013), «Фразеологізми — визначники часу: паралелі та відмінності в українській і новогрецькій мовах» (2014) та інші.

Працю Ніни Федорівни над рідним українським словом не могли спинити ні суспільно-політичні катаклізми, ні, на жаль, незмінно малоприятливі умови роботи українських науковців, ні тяжка хвороба, з якою вона мужньо боролася багато років. Потуга її допитливого розуму і творча енергія не згасали до останнього подиху. Неспростовним доказом

² Із цими працями Ніни Федорівни Клименко можна ознайомитися, крім відповідних томів Комісії, у колективній монографії «Українська мова в контексті сучасної славістики», що її дослідниця підготувала разом зі своїми учнями й колегами Є.А. Карпіловською, Л.П. Кислюк і Ю.В. Романюк. Монографію розміщено в Інтернеті у вільному доступі за покликанням: <http://surl.li/jeeexql>.

цього є остання прижиттєва монографія Ніни Федорівни «Українська біологічна термінологія кінця ХХ — початку ХХІ ст.», опублікована у 2017 році. Уже сама проблематика цього дослідження свідчить про те, що Ніна Федорівна, як завжди, відважно поринула у вир гострих дискусій і суперечок довкола питання про шляхи розвитку української термінології, зокрема відновлення її національної автентики. Для аналізу розмаїтого фактичного матеріалу й розв'язання поставлених складних теоретичних проблем вона творчо використала свої напрацювання в галузі зіставної і системної лінгвістики, лінгвістичного моделювання і лінгвістичної прогностики для встановлення релевантних національно маркованих ознак українського фахового слова як органічного складника загальнонаціонального українського лексикону.

Для з'ясування характеру вербалізації (ословлення, за її визначенням) певного поняття в українській біологічній термінології, окреслення його аспектів, реалізованих тими чи тими термінами, Ніна Федорівна запропонувала нову одиницю систематизації лексики, яку вона назвала *семіохор*, або ж *семантичний простір* (від грец. σημεῖον «знак» і χώρος «місце, простір»). Таку сукупність термінів вона визначила як об'єднання непохідних та похідних (афіксальних і складних), питомих і запозичених лексем, а також сполук — розчленованих номінацій для позначення того самого поняття, що й іменник — назва такої сукупності. Наприклад, семіохор в українській біологічній терміносистемі сформували вербалізатори поняття «ядро». Він охоплює не лише терміни з питомих коренем (*ядро, ядерце, ядерний сік, ядерна оболонка*), а й терміни із синонімічними йому основою **каріо-** грецького походження (*каріокінез, каріоплазма, каріотип*) і основою **нуклео-** латинського походження (*нуклеїн, нуклеоди, нуклеоль*). Застосування ономасіологічного підходу, або ж підходу від поняття до його вербалізаторів, до аналізу семантики біологічних термінів і побудова семіохорів як потужних системотвірних одиниць уможливили з'ясування ваги певних понять у когнітивному просторі української терміносистеми біології, характер взаємодії у ній питомих і запозичених ресурсів номінації. Це останнє ґрунтовне дослідження Н.Ф. Клименко вивершило її багаторічний пошук пояснення причин появи й усталення паралельного функціонування в мовній практиці позначень із синонімічними словотворчими формантами, зокрема основами на зразок **водо-** і **гідро-**, **аква-**, **ватер-**; **життє-**, **живо-** і **біо-** та ін. Без сумніву, у руках вдумливих і уважних до мовних фактів дослідників процедури аналізу лексики, як фахової, так і загальної, та осмислення одержаних результатів у таких нових масштабних лексико-семантичних одиницях, як семіохори, дадуть змогу успішно розв'язувати складні проблеми розвитку словникового складу української мови, відновлення автентики її номінації і водночас посприяють дотриманню рівноваги між тенденціями націоналізації та інтернаціоналізації української мови, насамперед фахової.

Відзначення 85-ліття від дня народження Ніни Федорівни Клименко, безперечно, стане демонстрацією не лише життєвості пам'яті про неї як

про видатного вченого-мовознавця, дослідницю з унікальним чуттям суті мовних фактів та вмінням виявити й узагальнити найважливіше, найприкметніше в них, накреслити перспективу їх дальшого вивчення, а й свідченням актуальності запропонованих ідей, гіпотез і способів їх реалізації, дієвості її праць для розвитку теорії та практики українського мовознавства у XXI ст., для успішного розв'язання невідкладних суспільно значущих завдань щодо функціонування української мови в Українській державі.

Статтю отримано 12.08.2024

Yevgeniya Karpilovska, Doctor of Philology, Professor,
Chief in the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

THE UNCEASING SEARCH FOR THE LAWS
OF LANGUAGE EXISTENCE: TO THE 85th ANNIVERSARY
OF THE BIRTHDAY OF THE CORRESPONDING MEMBER
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF UKRAINE, DOCTOR OF PHILOLOGICAL SCIENCES,
PROFESSOR NINA FEDORIVNA KLYMENKO